

FEDINEC CSILLA

A szlávok nyelve Ukrajnában

A nemzettel és a hozzá kapcsolódó fogalmakkal kapcsolatos szakirodalom egyértelműen különbséget tesz a nyugati, valamint a közép- és kelet-európai nemzetfejlődés között. Az első esetben a „homogenizáló állam” (Anthony D. Smith) hozza létre a „nemzeteket”, amely folyamatnak része a „történelmi felejtés” (Ernest Renan). A második esetben a nagy birodalmakban – mint az osztrák vagy az orosz – nem történt meg ez a homogenizáció. A nacionalizmus ily módon, Nyugaton egységesítő mozgalomként jelenik meg, Közép- és Kelet-Európában azonban szeparatista törekvés a XIX. század folyamán. Az ukrán történelmet a modern nemzetépítés felől megközelítő Serhy Yekelchik ezt a különbséget a következőképpen fogalmazza meg: az ukrán – és az orosz – nyelvben a „nemzet” nem ugyanazt jelenti, mint az angol „nation”, amely szorosan kapcsolódik az államhoz. Az ukrán nyelvben a nemzet [nacija] – emberek etnikai alapon szerveződött közössége, melyet a származás, a nyelv és a kultúra tart össze, de amelynek nem feltétlenül van saját állama.

„**A** nemzeti mozgalmak kiindulópontja és sikeres befejezése között három strukturális szakaszt különböztethetünk meg, résztvevőik kilétét és szerepét, továbbá az etnikai csoport általános nemzettudatnak szintjét tekintve. A kezdeti időszakban, melyet A szakasznak neveztem el, az aktív szereplők mindenekelőtt a nem-domináns csoport nyelvi, kulturális, társadalmi, olykor történelmi jellemzőinek tudományos kutatására, illetve az ez irányú tudatosság terjesztésére fordították az erejüket, de egészében véve nem merültek fel sürgető nemzeti követelések a hiányosságok orvoslására (volt, aki nem hitte, hogy csoportja nemzeté fejlődhet). A második időszakban, vagyis a B szakaszban, újabb aktív szereplők léptek a színre, akik csoportjuk minél nagyobb részét akarták megnyerni a leendő nemzet létrehozása tervének, és hazafias agitálással próbálták »félébreszteni« bennük a nemzetudatot – a szakasz első részében nem értek el számottevő sikert, de a későbbiekben a közönség egyre inkább hajlott eszméik befogadására. Amikor a népesség nagyobb része speciális értékészletet hozott létre nemzeti identitásából, tömegmozgalom alakult ki (C szakasz). Csak ebben a befejező szakaszban jöhetett létre a teljes társadalmi struktúra, csak ekkor különülhetett el a mozgalmon belül a konzervatív-klerikális, liberális

és demokratikus szárny a maga programjával. [...] Minden esetben világosan látható, hogy a modern nemzetépítés folyamata a nem-domináns etnikai csoport történelméről, nyelvéről, szokásairól szóló adatok gyűjtésével kezdődött, amely meghatározó elem lett a hazafias agitálás első szakaszában. Az A szakaszban a művelt kutatók »felfedezték« az etnikai csoportot és lefektették a „nemzeti identitás” későbbi kialakulásának alapjait. Intellektuális tevékenységük mégsem nevezhető szervezett társadalmi vagy politikai mozgalomnak. A patrióták nagy része egyelőre nem támasztott „nemzeti” követeléseket. Céljaik csak a B szakaszban alakultak át egy kulturális és politikai változásokra törekvő társadalmi mozgalom célkitűzéseivé [...]” Miroslav Hroch cseh történésznek ez az eszmefuttatása a folyamatos államisággal nem rendelkező népek nemzeti mozgalmairól igaz az ugyancsak a XVII-XIX. század fordulóján meginduló ukrán és ruszin mozgalmakra is.

Közös örökség

A közös történelmi örökség része a nyelvkérdés is. Más módon, de mind a cári birodalomban,

mind a Szovjetunióban az orosz nyelv a kommunikáció eszköze, a hatalom nyelve. A nyugati modernizáció ideológiai hatásait átvevő Oroszországban és Lengyelországban is, a homogenizáció és az asszimiláció hatásainak kivédésére a XVIII-XIX. század fordulóján a magát ukránnak tartó értelmiség döntő elhatározásra jut az ukrán irodalmi nyelv vonatkozásában. A régi ukrán elit számára az irodalmi nyelv az egyházi óslávval volt azonos, amely alapon az orosz nyelv is fejlődött. Az új értelmiség viszont az oroszról való különbözőség megerősítésére az ukrán nyelv megújítását a népi nyelvre, a „falusiak” által beszélt nyelvre alapozta. Hrihorij Szkovoroda (1722–1794), Iván Kotljarevszkij (1769–1838) és köreik ezáltal olyan nyelvváltozatot alapoztak meg, amelynek elsajátítói, azaz a mai ukrán nyelv hordozói sokkal nehezebben értik meg a régi ukrán nyelvemlékeket, mint amennyit például a mai angol beszélőknek W. Shakespeare szövegeivel kell küzdeniük. Ezt a nyelvi alapon meginduló nemzeti ébredést helyezik politikai alapokra a XIX. század második felének gondolkodói. Az ukrán nacionalizmust egy meglehetősen szűk értelmiségi réteg képviselte, mozgalmuk az első világháborúig nem vált tömegessé. Az ukranofil Jevhen Csikalenko visszaemlékezésében mindenféle ironia nélkül arról írt, hogy ha 1903-ban a Kijevből Poltavába tartó vonatot, amelyen Kotljarevszkij emlékművének avatására utaztak a mozgalom aktivistái, szerencsétlenség éri, ez hosszú időre, akár évtizedekre

megakasztotta volna a mozgalmat. Ugyanakkor az orosz gondolkodók között is voltak olyanok – mint például Alekszandr Gercen (1812–1870), Nyikolaj Csernyisevszkij (1828–1889) –, akik szembe helyezkedve a nagyorosz nemzeti ideológiával, az erőteljes oroszosítással, támogatták a nemzeti örendelkezés elvét, többek között a „kisoroszkokra” (azaz az ukránokra) vonatkoztatva.

Anélkül, hogy mélyebben belemennénk a kérdés filológiájába, meg kell jegyezni, hogy ezzel volt összefüggésben az addig leggyakrabban használt „ruszok”, „ruszinok” etnonimák –, melyek általában a keleti szlávokra érve is használatosak voltak – felcserélése az „ukrán” etnonimával, miközben a „ruszin” népnév sem tűnik el, és nincs hatása a váltásnak a szomszéd népek által továbbra is használt fogalmakra. A „szeparatista”, azaz önálló államban gondolkodó „ukránok” mellett mind a mai napig vannak annak az iskolának hívei, mely szerint a „ruszin” (vagy annak latinus változata, a „rutén”) etnonima a középkori keleti szláv népesség önmegnevezése, amelyikből a nemzetfejlődés során kialakult a mai belarusz, az ukrán – és a kárpáti ruszin etnikum (is). A kárpáti ruszinok lakóterülete a mai Lengyelország déli, Szlovákia északkeleti szeglete, Ukrajna nyugati határszéle (azaz Kárpátalja) és Románia észak-közép területe.

A kárpáti ruszinokkal kapcsolatban a passzivitástól a politikai extrémitásig sokféle állásponttal találkozunk. A legerősebb irányvonal nem gon-

Kárpáti ruszinok egykor és ma

dolgozik önálló államiságban, maximális célja az önálló nemzetként való elismertetés és a nyelvi kodifikáció. A kárpáti ruszinok különbözőségét illetően az ukrán irodalom egyik emblematikus alakja, Ivan Franko sem helyezkedett merev álláspontra, amikor 1896-ban keletkezett soraiban így vélekedett annak legnagyobb csoportjáról: *„Semmi kifogásunk sincs az ellen, hogy a »magyar oroszok« jó magyar hazafiak legyenek. Lakhelyük, gazdasági és kulturális érdekeik révén szoros kötelékek fűzik őket Magyarországhoz, és mi jól tudjuk, hogy nincs lehetőségünk elszakítani ezeket a kötelékeket, mert azok földrajzi helyzetükből adódó, természetes szálak. Mindezekkel egyetemben azt gondoljuk, hogy vállalják tudatosan ruszinságukat, legyenek élő és tevékeny tagjai annak a nemzetnek, amelyhez származásuk, történelmi és szellemi hagyományaik kötik őket.”*

A romantikától az osztályharcig

A magát ukránként identifikáló értelmiség a romantika korában tett először kísérletet arra, hogy az orosz birodalom történetéről leválassza az ukrán etnikai területek történetét, azonban ezt egyértelmű sikerre elsőként az Iván Franko köréhez tartozó Mihajlo Hruszevszkij (1866–1934) vitte, aki, a Kijevi Rusz időszakától kezdve, megírta az ukrán nép ezer éves folyamatos történetét. Ugyancsak

döntő szerepe volt az ukrán nemzeti mozgalom politikai síkra terelésében, végül a nemzetközi közösség által el nem ismert Ukrán Népköztársaság első elnöke lett a cári Oroszország felszámolását követő polgárháborús időszakban. Gyakorlati kivitelezőjévé vált az elméletben megalkotott nemzeti eszmének. Az Ukrán Népköztársaság alkotmánya toleráns álláspontra helyezkedett a kisebbségekkel kapcsolatban: *„Minden Ukrajnában élő nemzetnek az Ukrán Népi Köztársaság határain belül joga van a nemzeti-perszonális autonómiára, vagyis joga van nemzeti élete önálló berendezésére [...] Ez a nemzetek elidegeníthetetlen joga, és közülük egyik sem fosztható meg ettől a jogtól és nem korlátozható benne”* (69. §). Hruszevszkijnek személyes meggyőződése volt, hogy a *„nemzeti élet teljessége, amit az ukrán nép számára elérni kívánunk, nem fojthat el más népeket és nem korlátozhatja kulturális és nemzeti fejlődésük kiteljesedését”*. Szerinte a (nagy)orosz etnikumhoz való tartozást a *„származás”* vagy a *„neveltetés”* határozza meg. *„Mi éppen hogy azt gondoljuk, hogy Ukrajna nem csak az ukránoké, hanem mindenkié, aki Ukrajnában él, s ha ott él, akkor szereti is, földje és népei javára dolgozik, szolgálja, nem sajátítja ki, nem használja ki saját érdekében.”* Minél többen lesznek a nem ukránok, akik velünk szolidárisak – állítja Hruszevszkij –, annál könnyebb lesz az ukránok dolga, s éppen ezért csak örülhetnek az ilyen tömegeknek. Az *„Ukrajna az ukránoké”* elvet csak egy

szűk kisebbség hirdeti, az ukrán nemzeti eszme elkötelezett hívei, a progresszív ukránság számára az teljességgel elfogadhatatlan.

A szovjet időszakban az osztályharcos marxista történetírás erőit a nagy szovjet enciklopédia, az egyes tagköztársaságok és a megyék történetének feldolgozására összpontosították. Az úgynevezett nemzeti történetírást a nyugati diaszpórában élő, emigráns ukrán történészek képviselték, akiknek a munkássága az ukrainai történetírásra az ország függetlenedése után gyakorolt befolyást. Országgon belül a szocialista normától való eltérést a szamizdatok jelentették, különösen Iván Dzjuba „Internacionalizmus és oroszosítás” című munkája gyakorolt nagy hatást. Dzjuba úgy vélte: az igazi ukránellenes politika nem az, ha megtiltják, hogy ukránul beszéljenek, hanem abban rejlik, hogy olyan helyzetet teremtenek, amikor az emberek maguk ne akarják ezt.

Az 1922-ben létrejövő Szovjetunió látszólag megoldotta az orosz birodalomban felgyülemlett nemzetiségi kérdést, így annak exportja is kézenfekvő lett volna, azonban egyik szocialista ország sem igyekezett automatikusan lemásolni: Románia például a kisebbségek nagy száma ellenére is nemzetállam volt, Csehszlovákia és Jugoszlávia pedig, bár a leginkább hasonlított a szovjet modellre, azonban a csehek és a szerbek nem élveztek olyan kivételezett helyzetet, mint az oroszok a Szovjetunióban. V. I. Lenin óvott a tisztán orosz típusú szovjet államtól, így megakadályozta többek között 1922-ben J. V. Sztálin, a nemzetiségi ügyek népbiztosa (minisztere) javaslatának elfogadását, hogy Ukrajna, Belarusz, Örményország, Grúzia és Azerbajdzsán az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársasághoz (OSZFSZK) tartozó autonóm köztársaságok, s ne a Szovjetunió tagköztársaságai legyenek. Később Sztálin úgy jutott közelebb saját elképzeléséhez, hogy fokozatosan megvonta a jogokat a tagköztársaságoktól, amelyek az első alkotmányban még benne voltak, illetve megvalósította az ország teljes centralizálását. Az oktatás nyelve a falvakban igazodott az ott élők nyelvéhez, a városokban az orosz tannyelvű iskolák kerültek egyértelmű többségbe. A második világháború után az orosz nép nagyságának hangoztatása általánossá vált, miközben több kisebb nép (németek, kalmükök, balkárok, kabardok, csecsenek, krími tatárok, meszheti törökök) képviselőit tömegesen deportálták. Nyikita Hruscsov alatt, a németek, krími tatárok és meszheti törökök kivételével, a kitelepítetteknek megengedték a hazatérést, ugyanakkor a pártfőtitkár előállt azzal a javaslattal, hogy az iskolákban a köztársaságok nyelve csak választható, és ne kötelező tantárgy legyen. A tiltakozás ellenére, a nemzetiségi iskolákban csak az

orosz lett kötelező nyelv az egész ország területén, a köztársaságok nyelvét nem kellett tudni, illetve egyre csökkenő óraszámokban tanították. Az 1959-es népszámlálás eredményei már azt mutatták, hogy számos nem orosz mondta anyanyelvének az orosz. A brezsnyevi érában jelent meg a „szovjet nép” terminus technikus.

Két nemzet, két államnyelv?

A Szovjetunió fennállásának éveiben nyilvánvaló volt, hogy az országban élő népek integrálásának leghatékonyabb eszköze éppen a nyelvi asszimiláció. Azonban a folyamatban már az 1960-as évektől megmutatkozott a kontraproduktivitás is; a szinte teljesen eloroszosított zsidóság nemzetközi viharokat is kavarva kezdte meg küzdelmét a kivándorlásért, illetve már az 1970-es népszámlálás azt mutatta, hogy a nemzetiségek száma gyorsabban nőtt, mint az oroszoké. És megjelentek a „szamizdatok” három témakörben: demokratikus alapelvek, jogvédelem, és az orosz nacionalizmus (a Szovjetunió orosz nemzetállammá nyilvánítása). Ha a XIX. századi nyelvújítás nagy ugrást jelentett a korábbi nyelvváltozathoz képest, ráadásul mivel nem egységes (nemzet)állami keretek között valósult meg, s ezért többféle változatot is létrehozott, a szovjet időszak ezt a helyzetet még tovább bonyolította.

Az Ukrajnában élő orosz kisebbség – nemzetiség szerint mintegy 8 milliós, anyanyelv szerint pedig közel 15 milliós közösség – lélekszáma meghaladja egyes európai államok összlakosságát. Az utolsó szovjet népszámlálás (1989) óta nem változott meg az az alaphelyzet, hogy az oroszok zömmel a városokban élnek, s hogy körükben magasabb a felsőbb végzettségűek aránya, mint az ukránok között. Nyelvi tekintetben külön sajátosság a szurzsik – a kever orosz-ukrán nyelv – rendkívüli elterjedtsége, hiszen mintegy 5–8 millióan beszélnek.

Ukrajna függetlenedése kevésbé a nemzeti mozgalom sikerességének, sokkal inkább a Szovjetunió felbomlásának eredménye. A politikai elit – mind a hatalmát továbbörökítő posztkommunista pártelit, mind az azzal szemben álló, magát nemzetinek hirdető oldal egyaránt képtelennek bizonyult konszenzusra jutni abban a kérdésben, mi a nemzet. A politikai pártok valójában nem nemzeti érdekeket fejeznek ki, hanem regionális kötődéseket váltanak politikai tőkére: ez keleten az erős gazdaság, nyugaton pedig a nacionalista retorika.

Az eltelt bő két évtizedet értékelve, két alapvető megközelítéssel találkozunk. Az egyik szerint Ukrajnában lehetséges az államnemzeti modell megvalósítása, amely egyes nyugati orszá-

gokhoz hasonlóan két nemzet, két államnyelv, és autonómiát élvező régiók harmonikus működését feltételezi. Azonban Ukrajna képtelen elismerni azt a nyilvánvaló ténytet, hogy az „ukrán politikai nemzet kétnyelvű és kétkultúrájú”. A másik modell szerint ez nem működhet a két kultúra hasonlósága és Oroszország földrajzi közelsége miatt, ahol a politikusok egy része folyamatosan megkérdőjelezte például, hogy az ukrán egyáltalán önálló etnikum lenne.

A XVIII-XIX. században Nyugat-Európa államaiban végbement nemzetiesítésnek ukrán szempontból nem volt esélye egységes államterület hiányában, a sokféle kisorosz dialektusból kialakuló standard ukrán nyelv, illetve a XIX. század második felében felvirágzó nemzeteszme sikeres programnak bizonyult, de uniformizáló hatás nélkül. A sokféle történelmi örökséget – egyebek mellett mentalitást, szocializációt – hordozó régiók közös határok közé rendezése a szovjet időszakban elért egy uniformizáló hatást, de az éppen nem az ukrán nyelv, hanem a „népek közötti érintkezés nyelve”, az orosz érdekében történt. Ezzel az örök-

séggel Ukrajna mind a mai napig nem birkózott meg. Egy toleráns nyelvtörvény ellenzői „belarusz úttól” féltik az ukránságot. A szomszédos országban a belarusz nyelvet ténylegesen a lakosságnak már kevesebb mint 5 százaléka használja, ami nemcsak a nyelvet, de a belarusz nemzet létét is fenyegeti. Az „anyanyelvűséget” és a „nyelvhasználatot” meg kell különböztetni, és szerintük ilyen értelemben az európai nyelvi karta, amikor az orosz nyelvet védi Ukrajna területén, egy olyan nyelvet véd, amelyiket a magukat ukrán identitásúnak valló emberek is használnak, mégpedig egy részük kizárólagosan, ez pedig éppen az ukrán nyelvet és az ukránok nemzeti létét fenyegeti. Nem is annyira burkoltan folyamatosan kiolvasható az az álláspont, hogy amíg az államnyelv nem tölti be alapfunkcióját, addig a kisebbségi nyelvek veszélyeztetik az államnyelvet és nem fordítva.

Georgij Kaszjanov így jellemezte az 1990-es évek Ukrajnáját: „A nemzeti kisebbség integrálása a politikai nemzetbe a jövő feladata maradt.” A 2013 novembere óta zajló események fényében ez a helyzet mit sem változott a mai napig. **E**

IRODALOM

Brubaker Rogers: Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában. In: Regio, 2006/3.
 Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: Regio, 2000/3.
 Renan, Ernest: Mi a nemzet? In: Bretter, Zoltán – Deák, Ágnes (szerk.): Esmék a politikában: a nacionalizmus. Pécs, 1995.
 Smith, Anthony D.: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény. Bp., 2004.
 Tóth Mihály: Nemzeti kisebbségek nemzetközi és ukránjai jogvédelme. Ungvár, 2005.
 Yekelchik, Serhy: Ukraine: Birth of Modern Nation. Oxford University Press, 2007.

Грицак, Ярослав: Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996.
 Грушевський, Михайло: Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991.
 Каппелер, Андреас (ed.): Україна. Процеси націотворення. Київ, 2011.
 Миллер, Алексей: Украина как национализирующееся государство. In: Pro et Contra, 1997/2.
 Касьянов, Георгій: Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки). Київ, 2012.
 Франко, Іван: Зібрання творів у 50 томах. Том 50. Київ, 1986.
 Шпорлюк, Роман: Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. Київ, 2000.